

Úvod
Vývoj disciplíny
Zdroje dat a jejich dostupnost

Geografie obyvatelstva a sídel náleží k základním disciplínám humánní geografie. V rámci její vnitřní diferenciacce došlo k osamostatnění dvou oborů:

- *geografie obyvatelstva,*
- *geografie sídel.*

Každá disciplína má svůj předmět studia, řeší vlastní úkoly a používá při výzkumu odlišných metodických přístupů. Pojítkem mezi nimi zůstává studium specifických aspektů obyvatelstva a jeho koncentrace v sídlech jako základních složek územní struktury socioekonomických regionů. /

GEOGRAFIE OBYVATELSTVA

Objektem studia: *obyvatelstvo;*

Předmět studia: geografie obyvatelstva je vědní disciplína humánní geografie, která zkoumá *základní znaky a zákonitosti:*

- *vývoje,*
 - *velikosti,*
 - *rozmístění,*
 - *složení (struktury),*
 - *dynamiky prostorových struktur obyvatelstva,*
- a to v jeho vzájemných vazbách s ostatními geografickými prvky těchto struktur.*

Úlohy výzkumu geografie obyvatelstva:

1. *Poznání vývoje prostorových struktur obyvatelstva* představuje nutnou podmínku poznání a vysvětlení populačních jevů a procesů současnosti, ale také pro stanovení jejich prognóz. Současné struktury obyvatelstva jsou bezprostředně svázané s minulým vývojem (např. současná věková struktura je výsledkem populačních procesů za posledních 100 let a bude mít vliv na průběh těchto procesů ještě dalších sto roků).
2. *Velikost a rozmístění* charakterizují základní kvantitativní vlastnosti prostorových struktur obyvatelstva. Vyjádřené jsou buď absolutními (počet) nebo relativními údaji (hustota obyvatelstva). Při studiu rozmístění obyvatelstva se pozornost zaměřuje na poznání regionálních rozdílů hustoty a vysvětlení jejich vazeb s prvky prostorových struktur.
3. *Analýza složení (struktury) obyvatelstva* se orientuje na jeho poznání podle charakteristických *biologických* (věk, pohlaví aj.), *ekonomických* (povolání, zaměstnání, odvětvová struktura aj.) a *kulturních znaků* (vzdělání, národnost aj.) v různých regionálních jednotkách.
4. *Studium dynamiky obyvatelstva* zahrnuje takové významné procesy jako je *přirozený pohyb* (porodnost, úmrtnost, sňatečnost aj.) a *mechanický pohyb* obyvatelstva (geografická mobilita – dojížděka do zaměstnání a škol, migrace aj.).

Při studiu těchto skutečností se v geografii obyvatelstva výrazně projevuje *časoprostorový princip* a orientace na poznání *kauzality* populačních jevů a procesů s relevantními přírodními a socioekonomickými prvky prostorových struktur (studium vnějších jevů, jež ovlivňují populační jevy a procesy).

V geografii obyvatelstva se při studiu populačních jevů a procesů uplatňují dva hlavní přístupy:

- **statistická průřezová analýza** - zaměřuje se na poznání vybraných vlastností prostorových struktur obyvatelstva v určitém časovém okamžiku - stavové veličiny a charakteristiky (jde zejména o charakteristiky objemu – početnosti, rozmístění a struktury, a o vzájemné souvislosti s ostatními socioekonomickými složkami);
- **dynamická analýza** - orientuje se na studium změn prostorových struktur obyvatelstva v určitém časovém intervalu (přirozený a mechanický pohyb).

VZNIK A VÝVOJ GEOGRAFIE OBYVATELSTVA

Ačkoliv se samostatná geografie obyvatelstva sice zformovala až poměrně pozdě - **po druhé světové válce**, problematika obyvatelstva se v geografických pracích objevuje *od začátku vývoje geografie* (viz starověké / středověké popisy obyvatelstva různých oblastí ve zprávách z cest – antika, Marco Polo, objevné plavby od sklonku 15. století aj.).

Další poznámky:

- **formování antropogeografie** - koncem 19. století se už ve vícero antropogeografických pracích odráží zájem o obyvatelstvo různých regionů světa. Pokusy o vytvoření metodického konceptu pro takové studium obsahuje 2. díl **Antropogeografie F. RATZELA** „*Die geographische Verbreitung des Menschen*“ (důležitost studia takových otázek jako je počet obyvatel, rozmístění a hustota obyvatelstva, ...). Podle F. Ratzela tvoří soubory obyvatel stejné elementy zemského povrchu jako populace rostlin a živočichů a podléhají stejným přírodním zákonům → různé typy přírodního prostředí a odlišnosti prostoru proto určují také způsob života a kulturu obyvatel (*biologicko-deterministická interpretace*).
- **francouzská antropogeografická školy** (začátek 20. století) - zdůrazňuje vliv historických, etnografických, kulturních, sociologických, ekonomických a dalších podmínek; ve vztahu k přírodnímu prostředí zdůrazňuje spíše *aktivitu člověka* a poukazuje na jeho možnost výběru z podmínek (možností), které mu příroda poskytuje (*geografický possibilismus*).
Představitelé: **VIDAL de la BLACHE, P. GEORGE a J. BEAUJEU-GARNIER, ...**
- **intenzivní rozvoj teoretické základny a vlastních poznatků geografie obyvatelstva (osamostatnění oboru) nastává po roce 1945**. Hlavní vliv na to mají nové *aktuální problémy* a další související skutečnosti:
 - exploze počtu obyvatel,
 - rozsáhlé migrační pohyby obyvatelstva,
 - problémy výživy a hladu obyvatelstva světa,
 - utvoření národních a světových organizací (OSN – zejména její Populační komise, UNESCO, ...),
 - postupné zdokonalování statistických informací o obyvatelstvu aj.

Období po roce 1945 je v geografii obyvatelstva charakteristické aplikací velkého **množství různých teoretických východisek a přístupů** – příklady:

- *centrální postavení geografie obyvatelstva v rámci celé geografie* = pojetí obyvatelstva jakožto základního hlediska, jehož prostřednictvím je nutné nahlížet ostatní prvky geografického prostoru (G. T. TREWARTHA, W. A. ZELINSKY, J. I.

- CLARK, W. BUNGE, G. DEMKO a P. HAGGET aj.) - rozčlenění objektu výzkumu geografie na tři části – přírodní prostor, kulturní prostor a obyvatelstvo;
- uplatnění *biosociálních aspektů* a *sociologického přístupu*;
 - v souvislosti s nástupem *kvantitativní revoluce* lze hovořit o tzv. *prostorové demografii* = důraz na studium prostorového rozložení porodnosti, úmrtnosti a jiných demografických prvků, důraz na prostorovou mobilitu obyvatelstva (švédská škola – T. HÄGERSTRAND) apod.;
 - v zemích východní Evropy se v geografii obyvatelstva vycházelo z *materialistických pozic*, které zdůrazňují význam lidské práce a výrobního procesu;
 - ...

Obecně lze konstatovat, že silná pozice kvantitativních přístupů v geografii obyvatelstva vedla do určité míry *k jejímu oddálení od hlavních témat* (např. problematika genderu, humanismu, postmodernismu, ...), která byla rozvíjena v 80. a 90. letech v rámci konceptu tzv. *humánní geografie* (spíše v anglosaských zemích – přetrvávající rozpor východní × západní geografie).

V důsledku toho se v současné geografii obyvatelstva silněji projevuje volání po intenzivnějším hledání a uplatňování *teoretických přístupů*.

V české a československé geografické literatuře se studium obyvatelstva vyskytuje poměrně často – např. práce J. KORČÁKA, J. VEREŠÍKA, M. MACKA, O. BAŠOVSKÉHO, M. HAMPLA, K. KÜHNLA, J. MUSILA, ...

SPOLUPRÁCE GEOGRAFIE OBYVATELSTVA S DALŠÍMI VĚDAMI

Geografie obyvatelstva úzce spolupracuje s širokým okruhem příbuzných vědních disciplín. Patří k nim zejména ostatní disciplíny humánní a fyzické geografie, ale také další biologické, lékařské, ekonomické a další společenské vědy (sociologie, etnografie, historické vědy). Velmi blízko má geografie obyvatelstva k *demografii*.

DEMOGRAFIE

(termín je odvozen z řeckého demos - lid a grafein - psátí popisovat)

Objektem demografického studia jsou *lidské populace*.

Předmětem studia demografie je *demografická / populační reprodukce*, tj. neustálá obnova populací v důsledku probíhajících procesů rození a umírání.

Od demografické reprodukce je nutné odlišit *demografický / populační vývoj* – obsahově širší pojem, který v sobě zahrnuje také *prostorovou mobilitu obyvatelstva* (tj. stěhování, migrace), která výsledek demografického vývoje ovlivňuje tím více:

- čím menší je územní jednotka;
- naopak při demografickém studiu populace světa jako celku význam prostorové mobility zcela zaniká (často je zanedbatelný již na úrovni státních celků).

Právě zájmem o demografický / populační vývoj (zahrnutí migrací) a zájmem o rozmístění lidí na Zemi a jeho podmíněnost (vnější faktory, kauzalita) se od demografie odlišuje geografie obyvatelstva.

Je nutné odlišovat termíny *obyvatelstvo* a *(lidská) populace*:

- *obyvatelstvo* – soubor lidí žijících v určitém území (stát, kraj, obec),
- *(lidská) populace* – soubor lidí, mezi nimiž dochází k demografické reprodukci.

Obyvatelstvo jednoho státu se může skládat z několika relativně izolovaných populací a naopak politické hranice mohou rozdělit jednu populaci, tato vymezení však nejsou nezávislá a v historické době se mění. Důležité teze:

- ve vymezení obyvatelstva i populace hraje klíčovou roli *území* = zejména v moderní době existuje ve vyspělých zemích tendence ke splynutí různých populací v jednu (potom by vymezení obyvatelstva a populace splynulo), může však dojít i k procesu opačnému – k rozdělení původně jedné populace mezi dvě „obyvatelstva“ a v důsledku toho i ke vzniku dvou populací;
- vymezení populace je svou podstatou *biologické*, a má tedy primární a trvalejší povahu než vymezení obyvatelstva, které je sekundární a zpravidla vázané na územně společenský útvar;
- skutečnost je však komplikovanější, protože k biologickému vymezení populace přistupují *kulturní (etnické) a ekonomické znaky* (viz např. postavení židovské populace ve střední Evropě ve středověku, postavení černošské populace v JAR v době apartheidu apod.).

Podobně jako v geografii obyvatelstva i v demografii je velmi důležité *zkoumat i vnější podmínky, v nichž dochází k demografické / populační reprodukci*. Tyto podmínky je nutné hledat v celé společenské, biologické i geografické sféře života lidských populací a kritériem jejich „demografičnosti“ (tj. zda mají být zkoumány demografií) je pouze jejich váha, kterou působí na demografickou reprodukci. Za v podstatě demografické faktory se považují především sňatečnost, rozvodovost a potratovost.

VÝVOJ DEMOGRAFIE

Demografie jakožto vědní disciplína je podstatně *starší než geografie obyvatelstva*. V pozadí zájmu o vývoj obyvatelstva stály od počátku *praktické důvody* – např. snaha zjistit celkový počet obyvatel chápaný jako zdroj vojenské, hospodářské a politické síly a moci státu × obavy z možného přelidnění světa a nedostatku obživy pro lidstvo apod.

Za *zakladatele demografie* je pokládán *John GRAUNT*, který se zabýval především úmrtností (kniha *Natural and political Observations, made upon the Bills of Mortality*, 1662), využil záznamy o úmrtích a částečně křtech ve farnosti poblíž Londýna. Objevil přitom důležité a dodnes platné *pravidelnosti a vztahy v populačním dění* (např. správný poměr mezi počtem mužů a žen v populaci, poměr mezi počtem narozených chlapců a děvčat, ...).

Vývoj demografie - *vlivné názory*:

- *merkantilistický populacionismus* - konec 18. a celé 19. století bylo ovlivněno rostoucím zájmem o ekonomické, sociální a politické problémy, stoupající důležitost průmyslu nutila všimnout si v ní lidského činitele → vznik teorie a politiky merkantilistického populacionismu, jehož představitelé (Ch. MONTESQUIEU, V. de MIRABEAU) pokládali *vzrůst obyvatelstva za základní předpoklad moci a blaha státu*;
- *malthusianismus* - jiní autoři naopak tvrdili, že *země je přelidněna a není schopna uživit další obyvatele*. Hlavním představitelem tohoto myšlenkového proudu byl *Thomas MALTHUS* (1766 – 1834). Malthus byl především ekonom, vycházel z klasické politické ekonomie a vlastní problematikou demografické reprodukce se hlouběji nezabýval, pouze vyjádřil vztah mezi růstem úživných prostředků a početním růstem populace. Populační

princip podle něho spočívá v tom, že *růst obyvatelstva neustále směřuje k převýšení hranice dané prostředky obživy*. Sociální bída a nezaměstnanost jsou tudíž důsledky příliš rychlého rozmnožování lidí. Malthusův spis se ihned stal předmětem ostré polemiky a polemika na toto téma se dodnes občas znovu objevuje (*neomalthusianismus* – např. propagace antikoncepčních prostředků);

- *sociální darwinismus* – biologická koncepce populačního vývoje;
- *19. století a přelom 19. a 20. století* - hledání „průměrného člověka“ (A. L. QUETELET - zpřesnění zjišťování demografických dat), návrh demografické sítě (W. LEXIS), klasifikace věkových struktur (A. G. SUNDBÄRG)...
- *20. století* – složitý a různorodý rozvoj demografie podobně jako v případě geografie obyvatelstva (demografická metodologie, analýza, matematizace, teorie – např. demografický přechod, druhý demografický přechod, ...).

Dlouhodobá historie demografie v ČR

Hlavní internetové adresy s demografickou tematikou:

- <http://www.un.org> (Populační komise – data za období 1950 – 2050, populační prognózy, spousta dalších materiálů, ...),
- www.odci.gov (The World Factbook),

- <http://www.fao.org/>
- <http://www.worldbank.org/>
- <http://www.who.org/>
- <http://www.xist.org>

- Česko – Český statistický úřad (www.czso.cz, sčítání lidu, přirozený a mechanický pohyb obyvatelstva, ...).